Romanoslavica XLV

JE ČEŠTINA „IDEÁLNÍ“ REPREZENTAMT FLEXIVNÍHO TYPU JAZYKA?

Božena BEDNAŘÍKOVÁ

1. Úvodem

Příspěvek vychází z tradic skaličkovské deduktivní typologie (srov.Skalička, 1951, 1975, dále např. Sgall, 1993), především z pojetí jazykového typu jako tzv. typologického konstruktu. Na základě premis deduktivní typologie se pokouší graficky postihnout prototypickou stavbu „textového slova“ toho kterého jazykového typu. Stanovené prototypy obtisknuty na češtinu pak (po)odhalí, kde čeština JE flexivní a kde čeština flexivní NENÍ. Druhá část příspěvku, pojednavši o „porušení“ prototypických slovotvorných pravidel, koncentruje pozornost na (ne)existenci prototypického onomaziologického morfologického (slovotvorného) procesu v češtině, tj. KONVERZE.

2. Východiska deduktivní typologie

Východiska deduktivní typologie se dají pracovně shrnout do následujících (velmi) obecných premis (srov. např. Skalička, 1951, Bednaříková, 1999):

2.1 Jazykový konstrukt (prototyp) počítá s extrémy, jež nejsou (nemohou být) realizovány nikdy, popř. jsou (mohou být) realizovány velmi zřídka (srov. níže ideální prototypickou stavbu slova).

2.2 Jakýkoliv jazyk může vyjádřit cokoliv.

2.3 Všechny jazyky mohou vyjádřit jeden a tentýž význam.

2.4 Jazyk vyjadřuje nejen segmenty reality, ale i jejich vzájemné relace. Operují tedy v každém jazyce nejen procesy onomaziologické, ale i procesy gramatické. Každý jazyk musí mít gramatiku, byť by byla realizována např. metaforicky.

3. Jazykové konstrukty (prototypy)

Dle morfosyntaktických kritérií a s přihlédnutím k výše zmíněné skaličkovské typologii lze stanovit pět tzv. typologických konstruktů, tedy „modelů“ s důsledně provedenými vlastnostmi. (srov. Skalička, 1951, 1975). Vždy jde především o realizaci a kooperaci procesů onomaziologických a gramatických.

3.1. Přehled typologických prototypů

3.1.1 Aglutinace

3.1.2 Flexe

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

3.1.3 Izolace
3.1.4 Polysynteze
3.1.5 Introflexe
3.2 Grafické znázornění struktury „slova“ jednotlivých prototypů.

3.2.1 Aglutinace. „Glue“ je obvykle lepicí substance, jež se používá ke spojování věcí. Počet morfů „správného“ aglutinačního slova je neomezený. Morf kořenný, nesoucí význam lexikální a sloužící jako základ pro „přilepování“ dalších morfů, je ovšem pouze jeden, elementy nesoucí významy buď gramatické, nebo onomaziologické mají podobu afixů. Vždy nesou pouze jedinou, nesloženou informaci. Jejich počet je „nekonečný“, žádný afix však není redundandní. To má ovšem důsledky morfosyntaktické. Nelze vyjádřit morfematicky kongruenci, slovosled je tudíž pevný. Nová slova se tvoří pomocí afixace (prefixace, nebo sufixace, nikoliv však infixace, interfixace nebo transfixace).

Schéma 1

Pozn.: Černý segment je kořen, segmenty „tečkované“ zastupují afixy.

Př. 1

koryak: *tə - ku – lle – yi (vedu tě)*
1sg PRES vést 2sg (OBJ)

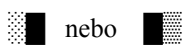
turecky: *gör – mü – yor – du – k*
(neviděli jsme)
vidět NEG PROGR PRET 1pl
(srov. Mel´čuk, 2000, 528-529)

Příklad 1 přináší ukázky z jazyku koryak a z turečtiny. Ani jeden z těchto jazyků však není zcela ideálním reprezentantem, protože v jednom segmentu dokáže kumulovat významy slovesné osoby a čísla.

3.2.2 Flexe. Flexe znamená „ohýbání“. Ideální flektivní slovo sestává z pouhých dvou morfů, kořene a jednoho afixu (prefixu, nebo sufixu). Veškeré významy gramatické jsou kumulovány do jednoho jediného formálního elementu, majícího podobu právě afixu. Přesto tento afix dokáže vyjádřit kongruenci, je tedy slovosled z hlediska gramatické stavby věty (ne však dle komunikačního dynamismu) „volný“. Nová slova se nemohou tvořit přidáním žádného nového afixu, derivace tudíž nepřipadá v úvahu (na rozdíl od aglutinace). Onomaziologickou funkci má změna způsobu flexe, tedy konverze (sloužící i slovnědruhové transpozici) a/nebo transflexe.

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

Schéma 2:

 nebo

Pozn.: Černý segment představuje kořen, tečkovaný segment prefix, nebo sufix.

Př. 2

indonézsky: *Ødjalan (= cesta)* → *berdjalan (cestovat)*
španělsky: *perro* → *perra (pes x fena)*

3.2.3 Izolace. Izolovat znamená „oddělovat“, „separovat“. Tento jazykový prototyp disponuje pouze jednomorfematickými slovy, z nichž jedno vždy nese význam lexikální, ostatní elementy/ slova významy (ovšem nekumulované) gramatické. Počet těchto elementů není omezen. Tvary slov jsou tedy výhradně analytické. Důsledkem je pevný, gramatikalizovaný slovosled. Nová slova se „tvoří“ přidáním lexému (lexikálního jednomorfematického slova).

Schéma 3

... ...

Př. 3

anglicky: *I will have been **do**ing*

Pozn.: Černý element je nositelem významu lexikálního, ostatní (tečkované) elementy nesou významy gramatické (vždy však jeden element je nositelem jednoho nespojitého významu formálního).

Ani angličtina není čistým izolačním jazykem, neb není jednomorfematická, o čemž v příkladu 3 svědčí např. spojení lexikálního a formálního elementu do jednoho „slova“ (*doing*).

3.2.4 Polysynteze. Synteze značí spojování separovaných elementů do jednoho (kompletního) celku. Tento prototyp spojuje do jednoho „slova“ neomezené množství lexikálních elementů (nejméně však elementy dva), přičemž formální elementy vůbec neexistují. Gramatická funkce je vyjadřována ikonicky, či suplována metaforou.

Schéma 4

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

Př. 4

indonézsky: *orang* (sg) *x orang-orang* (pl)
orang-kutan, orang-amerika
kata-bend (jazykovědný termín: slovo + věc = substantivum)

3.2.5 Introflexe. „Intro“ znamená „uvnitř“. Je tedy tento prototyp jazyka „ohýbán“, ale uvnitř, pomocí transfixace, nebo infixace. Tento proces má funkci gramatickou i onomaziologickou.

Schéma 5

Pozn.: Lexikální (černý) element je „přetržen“, a to pomocí vložených vokalických transfixů, nebo (vesměs) konsonantických infixů (ve schématu „tečkovaně“).

Př. 5

arabsky: r-s-m (kreslit), transfix a-a, u-i
r – a – s – a – m (a) (perf. act.)
r – u – s – i – m (a) (perf. pas.)

tagalog: *patáy* (zabít)
p – um – atáy (prét. aktiva)
p – in – atáy (prét. pasiva)

latinsky: *vi – n – co (vici, victus, victor)*

Většina z uvedených příkladů neodpovídá ideálu, neboť kombinuje vnitřní flexi s afixací, či obměnou morfologické informace ve smyslu adice (většinou prostřednictvím afixace).

4. Čeština jako FLEXIVNÍ jazyk

Př. 6

*Polana byla hodná a věrná **žena.*** (Karel Čapek, Litera)

Morfematická analýza textového slova: *ŽEN* - ***A***. Segment *-a* má schopnost

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

signalizovat v textu kumulovanou gramatickou informaci o jmenném rodu, čísle a pádu (fem., sg., nom.). Segment *žen* nese nesloženou informaci lexikální (kořen slova). V tomto smyslu stavba analyzovaného textového slova plně flexivnímu prototypu.

5. Čeština jako neFLEXIVNÍ jazyk

Zatímco česká substantivní flexe je budována na rodovém principu (relikty principu kmenového lze spatřovat pouze u deklinačního podtypu KUŘE: gen. sg. *kuř-et-e*, nom. pl. *kuř-at-a,* popř. BŘÍMĚ: gen. sg. *břem-en-e*, nom. pl. *břem-en-a*), flexe tzv. složených (dlouhých) adjektiv, rodových pronomin a flexe sloves sleduje princip kmenový. Tím se zvyšuje počet morfů (segmentů) ve stavbě slovního tvaru a flexe nabírá znaků prototypu aglutinačního (srov. př. 7).

Př. 7

*mlad – **é – ho**, mlad –**é – mu**, mlad – **é - m***
*děl – **á – m,** děl – **á – š**, děl – **á – me***
*děl – **a – l – a,** u - děl – **á – n – o***

U české slovesné flexe je situace ještě komplikovanější, neboť vedle slovesných tvarů syntetických jsou hojné i tvary analytické (s maximem čtyř elementů), odpovídající prototypu izolačnímu – srov. př. 8.

Př. 8

budu dělat, dělal jsem, dělal bych, byl bych (býval) dělal

Polysynteze je v češtině poměrně hojná, avšak má pouze funkci onomaziologickou, a to u tzv. kompozit, ať již u a) pravých kompozit, nebo u b) kompozit nepravých (spřežek) - srov. př. 9.

Př. 9

a) *maloměsto*
b) *okamžik*

Tzv. vnitřní flexe (odpovídající prototypu polysyntetickému) má v češtině podobu fonologicky a morfonologicky podmíněných vokalických alternací, doprovázejících morfologické procesy gramatické i onomaziologické (*kapr – kapři – kapřík – kapříci, lípa – lip – lipový*). V ojedinělých případech hraje (při jevovém pohledu) alternace „hlavní roli“ – srov. př. 10.

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

Př. 10

přítel x přátel, kluki (kluky) x kluci

6. Slovotvorba a „porušení“ prototypických pravidel

Za základní a nejrozšířenější slovotvorný způsob v češtině bývá označována derivace (srov. např. Mluvnice češtiny 1, 1986, 198). Jak ukazuje provedená morfematická analýza derivovaných slov v př. 11, porušuje tento „nejtypičtější“ onomaziologický morfologický proces velmi výrazně pravidla flexivního prototypu. Při derivaci jde o změnu morfematické stavby fundujícího slova, a to ve smyslu rozšíření jeho báze o další segment(y). Je potom fundované slovo morfematicky složitější než slovo fundující.

Př. 11

učitelka:
uč – ***i – tel – k – a***
(učit → učitel → učitelka)

městského:
měst – ***sk – é - ho***

Substantivum *učitelka* má celkem 5 morfů (místo „povolených“ dvou), z toho jeden morf kořenný, jeden morf intersegmentální (kmenotvornou příponu), dva morfy slovotvorné (sloužící derivaci) a jeden morf tvarotvorný (gramatický). Stavba tohoto slova, až na gramatický kumulativní morf, téměř ideálně odpovídá prototypu aglutinačnímu.

Flexe adjektiv byla zmíněna již v kap. 5, vedle neprototypického způsobu ohýbání je porušeno i pravidlo slovotvorné – adjektivum *městský* bylo vytvořeno derivací, tedy aglutinačně. Protože však gramatické (tvarotvorné) formanty přitom slouží jako onomaziologické spoluformanty, není ani aglutinační způsob slovotvoření „čistě“ prototypický.

7. Konverze KONVERZE

7.1. KONVERZE jako morfologický proces

Konverze je MORFOLOGICKÝ, z formálního hlediska neadiční PROCES, sloužící slovnědruhové, a to slovotvorné transpozici (nikoliv transpozici gramatické typu $S^s \Rightarrow S^a$ - srov. př. 12).

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

Př. 12

*Tahle **písnička** nás málem přemohla dojetím.* (Gerald Durrell, Synek)
⇒
*Začal číst poslední sloku **písničky**.* (Nigel Robinson, Synek)

Jde o morfologický slovotvorný/ onomaziologický proces, jehož formantem je změna morfologické charakteristiky, při odlišení od transflexe (např. *trn → trní*) je formantem zároveň změna charakteristiky slovnědruhové. Konverze sice slouží slovotvorbě, ale pojmenovací proces/ proces nominace, jemuž slouží, je vyvolán syntaktickými potřebami. V jazycích jako angličtina (popř. v jiných germánských jazycích) je konverze nejzjevnější, tudíž i teoreticky nejpropracovanější. Mimo tuto jazykovou skupinu, jak konstatují autoři stati v prestižní Morphologie (srov. Don – Trommelen – Zonneveld 2000, 950), „*is seriously underresearched*". V českém prostředí bývá konverze dokonce ignorována/desinterpretována.

7.2. KONVERZE a „přirozený běh světa"

Takto pojímaná konverze (srov. 7.1) počítá s přirozeným během „věcí světa" (stavů/ dějů). Nepočítá se s nějakým abstraktním bázovým slovem jako v případném kategoriálním pojetí konverze, ale s přirozenou potřebou vyjádřit substanci/ příznak jako příznak/ substanci. Základní způsob vyjádření je považován za primární, transponovaný způsob vyjádření za sekundární:

Např. základním vyjádřením substance je S (substantivum), sekundární způsob vyjádření je pomocí transpozice do A (adjektivum) nebo V (verbum), tj. transpozice do slovního druhu disponovaného pro vyjádření příznaku, ať již statického (A), nebo dynamického (V).

Předpokladem je tedy dvojice slov spjatých dynamickým vztahem (dokončené) slovnědruhové transpozice (tj. slovotvorné transpozice), z nichž jedno slovo je fundující, druhé fundované, na tom prvním formálně (a sémanticky) se zakládající. Morfologickým procesem realizujícím tuto (dokončenou) slovnědruhovou transpozici je právě KONVERZE. Ta současně zajišťuje (relativní) lexikálněsémantickou identitu slova fundujícího a fundovaného. Tím je splněna i podmínka (jedna z podmínek) odlišující konverzi od derivace. Dále je třeba zdůraznit, že (jako i u jiných morfologických procesů) jde o vztah synchronní (byť dynamický!, ne statický), nikoliv diachronní.

7.3. KONVERZE jako prototypický proces

Jak vidno ze schématu 2 v kap. 3.2.2, je KONVERZE právě oním ideálním prototypickým morfologickým procesem, jenž plní ve flexivním prototypu úkoly onomaziologické – srov. př. 13:

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

Př. 13

*koz**a*** → *koz**í***
(substantivní deklinační typ ŽENA → adjektivní deklinační typ JARNÍ)

X

město → *měst**sk**ý***
(slovotvorným formantem je sufix -sk, spoluformantem adjektivní deklinační typ MLADÝ, jde tedy o derivaci, jež odpovídá spíše prototypu aglutinačnímu)

8. Místo závěru...

Flexivní morfologické procesy, primárně sloužící potřebám syntaktickým, mohou stát ve službě potřebám onomaziologickým. Podstata jejich onomaziologických schopností tkví v uplatnění tzv. KONVERZE (konverze morfologických charakteristik, včetně charakteristik slovnědruhových), jež se tak stává právoplatným a významným morfologickým onomaziologickým procesem, O tom svědčí i tabulkový přehled (srov. schéma 6), jež se pokouší zachytit hlavní typy konverze ohebných PS v češtině.

Schéma 6

	S	A	V
S		***kapr*** → *kapří* ***zvíře (zvířet-)*** → *zvířecí*	***rybář*** → *rybařit* ***král*** → *kralovat*
A	***známý (člověk)*** → ***(jeden)*** *známý* ***vrchní (číšník)*** → ***(bývalý)*** *vrchní* ***hostinská*** → ***(mladá)*** *hostinská* ***polní (výzbroj)*** → ***(plná)*** *polní* ***zlé*** → ***(všechno)*** *zlé* ***telecí (maso)*** → ***(dušené)*** *telecí* --- ***suchý*** → *souš* ***modrý*** → *modř* ***starý*** → *stáří* ***tichý (ticho^{neutr})*** → ***(hrobové)*** *ticho*		***modrý*** → *modrat* ***čistý*** → *čistit* ***dřevěný*** → *dřevěnět* ***hustý*** → *houstnout*

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

V	***vylovit*** → *výlov*	***ulovit (uloven)*** → *ulovený*
	plakat → *pláč*	
	sloužit → *sluha*	----------
	vážit → *váha*	***lovit (lovíc)*** → *lovící*
	vonět → *vůně*	----------
	vyplnit → *výplň*	***chytit (chytivši)*** → *chytivší*
	----------	----------
	chytat (chytán) → *chytání*	***spadnout (spadl)*** → *spadlý*
	----------	
	mazat (mazal) → *mazal*	
	kutit (kutil) → *kutil*	

Literatura

BEDNAŘÍKOVÁ, B. (2007): O návratu slova do morfologie (předběžná zpráva). In: *BOHEMICA X*. AUPO, Fac. phil., Philologica 91. Olomouc, 63-74

BEDNAŘÍKOVÁ, B. (1999): Systemic Description, or Systematic Prescription? In: *Langue and Parole in Synchronic and Diachronic Perspective.* Amsterdam: Pergamon, Elsevier Science, 75-80

DOKULIL, M. (1982): K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. *Slovo a slovesnost 43,* 257-271.

DOKULIL, M. (1997a): Zum Wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung and Syntax. In: *Obsah – výraz – význam II.* (eds. Panevová, – J. Skoumalová, Z.). Praha: Filozofická fakulta UK, 115-124

DOKULIL, M. (1997b): Zur Frage der Stelle der Wortbildung imSprachsystem. In: *Obsah – výraz – význam II.* (eds. Panevová, – J. Skoumalová, Z.). Praha: Filozofická fakulta UK, 125-133

DOKULIL, M. (1997c): Zur Frage der Konversion un Verwandter Wortbildungs-vorgänge und -beziehungen. In: *Obsah – výraz – význam II.* (eds. Panevová, J. – Skoumalová, Z.). Praha: Filozofická fakulta UK, 135-158

DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Academia

DON, J. – TROMMELEN, M. – ZONNEVELD, W. (2000): Conversion and category of indeterminacy. In: *Morphologie/ Morphology. Ein Internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. An International Handbook on Inflection and Word-Formation.* Volume 1. (eds. Booij, G. – Lehmann, Ch. – Mugdan, J. – Skopeteas, S.). Berlin – New York: Walter de Gruyter. 943-952

MEL´ČUK, I. (2000): Morphological processes. In: *Morphologie/ Morphology. Ein Internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. An International Handbook on Inflection and Word-Formation.* Volume 1. (eds. Booij, G. – Lehmann, Ch. – Mugdan, J. – Skopeteas, S.). Berlin – New York: Walter de Gruyter. 523-535

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)

Mluvnice češtiny I, II, III (1986, 1986, 1988). Praha: Academia
SGALL, P.(1993): Typy jazyků a jejich základní vlastnosti. *Slovo a slovesnost 45,* 271-277
SKALIČKA, V. (1951): *Typ češtiny*. Praha
SKALIČKA, V. (1975): K maďarské gramatice. In: *Lingvistické čítanky III*, Praha, 5-48

Résumé

The paper proceeds from the deductive typology tradition especially from understanding the type of language as a typological construct (prototype). On the basis of the deductive typology premises it attempts to grasp graphically the prototypical structure of an ideal "text word" of the respective language type. The established prototypes having been transferred to the Czech language are expected to reveal where Czech IS an inflectional language and where it IS NOT. The second part of the contribution after discussing some samples of "violating" the prototypical wordformational rules focuses on (non)existence of the prototypical onomasiological morphological process, i.e. CONVERSION in Czech.

BDD-A24218 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:55:38 UTC)